

ПЕРСОНАЛІЇ

НІМЕНКО Н.А.

**З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ПРОФЕСОРА М.О.МАКАРЕНКА НА ЗВЕНИГОРОДСЬКІНІ**

Вперше на основі матеріалів фонду Всеукраїнського Археологічного комітету Наукового архіву Інституту археології НАН України, зокрема листування М.О.Макаренка та директора Звенигородського музею С.М.Терещенко з ВУАК, списку речей, знайдених під час розкопок, комплексно розглядається історія археологічних досліджень проф. М.О.Макаренка на Звенигородщині у 1926-1929 рр.

Довгий час окремі питання історії України, зокрема регіональної історії, залишалися поза увагою дослідників. Це й не дивно. Адже в умовах тоталітарної системи перевага надавалася вивченню загальнодержавних питань та проблем. Деякі аспекти історичного розвитку замовчувалися в силу політичних міркувань і навіть були небезпечними для дослідників. Це, в першу чергу, історія репресованих представників “розстріляного Відродження” та їхнього наукового доробку.

Наприкінці ХХ ст. значно активізувалися наукові пошуки з історії становлення краєзнавчих осередків та ролі окремих вчених у розвитку різних аспектів регіональної історії.

Це стосується, перш за все, подій 20-30-х рр. ХХ ст., коли створювалися перші музейні установи, формувалися нові напрямки наукових досліджень і особливої актуальності набули пам’яткоохоронні заходи щодо пам’яток історії та культури, які гинули під руйнівною хвилею війн, революцій, беззладдя, непрофесійності та байдужості людей.

З метою збереження унікальної історичної спадщини кращі представники української науки намагалися об’єднатися у загальнодержавні та регіональні наукові осередки й спрямувати свої зусилля на виявлення та дослідження археологічних, архітектурних та мистецьких пам’яток минувшини.

Координуючим центром стала Українська Академія наук з її численними комітетами та комісіями, серед яких провідну роль відігравав Всеукраїнський Археологічний комітет (далі - ВУАК). Згодом більшість його представників зазнала утисків та репресій з боку влади, а деякі як “вороги народу” за “участь у контрреволюційних організаціях” загинули у концтаборах.

Серед останніх і видатний археолог, мистецтвознавець та пам’яткоохоронець Микола Омелянович Макаренко. Його ім’я та науковий доробок все частіше стають об’єктом досліджень, відкриваючи все нові сторінки біографії вченого¹. Але деякі з них все ще залишаються майже невідомими і потребують додаткових досліджень. Тож, наша мета - на основі нових документів спробувати ліквідувати “білу пляму” в історії археологічних досліджень М.О.Макаренка на Звенигородщині, тим більше, що вони пов’язані з іменем

Німенко Наталія Анатоліївна - старший науковий співробітник Сумського державного університету.

Софії Мефодіївни Терещенко, репресованої у справі СБУ за *“контрреволюційну діяльність”*. Отже, 1922 р. у с.Звенигородка Уманської округи на основі художньої школи було створено перший музей. Його засновником і директором була С.М.Терещенко. Все життя вона захоплювалася етнографією, проводила експедиції по Звенигородщині з метою дослідження народних звичаїв місцевих мешканців, чому присвятила кілька наукових статей. У 1927 р. була навіть обрана дійсним членом Етнографічної комісії ВУАН.

Розуміючи важливість всебічного дослідження краю, у листопаді 1926 р. вона листовно звернулася до Археологічного відділу ВУАК з проханням розглянути питання щодо проведення археологічних досліджень на Звенигородщині та виділення для цього відповідних коштів. Уже в грудні 1926 р. на чергових зборах Археологічного відділу це питання викликало жваве обговорення.

Для визначення масштабів проведення дослідів було вирішено доручити М.О.Макаренку *“скласти записку, в якій зазначити археологічні пам'ятки на Звенигородщині”*, а також Президії ВУАК порушити клопотання перед Звенигородським виконкомом про асигнування коштів на проведення робіт на підставі *“записки М.О.Макаренка”*².

Таким чином, остаточне вирішення питання про доцільність розкопок на Звенигородщині покладалося саме на М.О.Макаренка. І вже 5 грудня він направляє до Археологічного комітету листа, в якому не тільки висловлює міркування з приводу майбутніх досліджень, а й пояснює необхідність втручання ВУАК у вирішення цього питання.

Так, вчений пише, що у минулому році голова міськвиконкому дав згоду виділити необхідну суму грошей для проведення розкопок, але цього не сталося *“з огляду на те, що голова, який прихильно ставився до справи, був заміщений другим, який в цій справі нічого не розуміє”*. І це незважаючи на те, що *“територія Звенигородщини вкрита різними... пам'ятками старовини”*, які *“не тільки знаходяться, а й псуються”*³. А далі вчений наголошує на тому, що не тільки працівники місцевого музею, а й учні школи, інтелігенція зацікавлені у проведенні археологічних досліджень, висловлюють бажання надати допомогу.

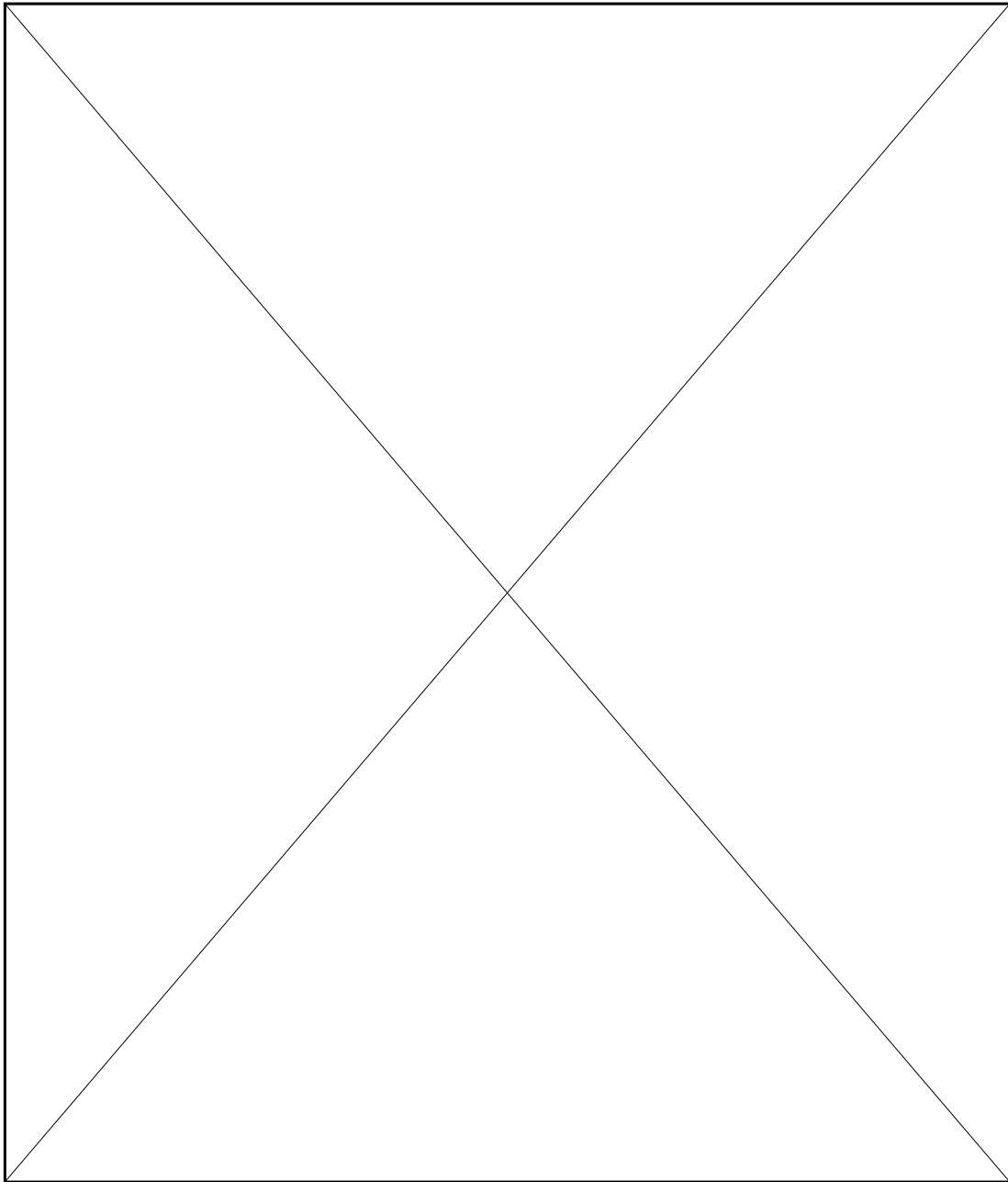
Тож, М.О.Макаренко пропонує не тільки звернутися до Звенигородського виконкому з відповідним проханням, але й ВУАК виділити хоча б невелику суму для наукових досліджень в окрузі.

Не дивно, що *“записка”* вченого і висловлені в ній зауваження викликали у членів ВУАК зацікавлення, і на черговому засіданні під час обговорення питання вони звернулися до Миколи Омеляновича з пропозицією надати більш детальну інформацію щодо археологічних пам'яток Звенигородщини⁴.

Зрозуміло, що після детального вивчення історії питання, обґрунтування своїх висновків вчений, ймовірно, сподівався на те, що саме він очолить археологічні дослідження в окрузі. Але з різних причин вирішення питання про розкопки на Звенигородщині у 1927 р. обмежалося лише листуванням.

Наприкінці 1927 р. до ВУАК надійшла заява від С.М.Терещенко, в якій вона просила видати їй відкритий лист на проведення археологічних робіт у кількох населених пунктах Звенигородщини, де за різних обставин було

знайдено фрагменти посуду трипільської культури. Тут же вона повідомляла, що місцевий виконком виділив 400 крб. на дослідження 1928 р.⁵ Відповідаючи на заяву, ВУАК звернув увагу респондента на те, що “з огляду на особливу вагу дослідів на Звенигородщині й недостатнє її дослідження” необхідно обов’язково залучити “фахівця-археолога” з Києва, який не тільки розробить план розкопок, а й поставить їх на “міцний ґрунт”, а також для координації дій та цільового використання перевести кошти на рахунок комітету⁶.

Заява С.М.Терещенко до ВУАК про видачу їй відкритого листа. 1928 р.

Листування, як і події, що сталися згодом, викликає подвійне почуття: з одного боку - зацікавлення від можливості простежити за перипетіями навколо археологічних досліджень 1928 р. на Звенигородщині, з іншого - подив, адже у кожному рядку відчувається внутрішня напруга, ймовірно - особиста неприязнь С.М.Терещенко до М.О.Макаренка.

Так, одержавши лист-відповідь від ВУАК, директор Звенигородського музею вже через кілька днів листовно повідомила комітет, що вдячна за пропозиції, повністю з ними погоджується, *“ласкаво просить”* комітет взяти участь у розкопках. Більше того, від імені музею просить направити для цього *“шановного Миколу Омеляновича Макаренка, якого Музей чекає третій рік, але за браком коштів неможна було розпочати розкопок”*⁷. Нагадаємо, що вчений одержав пропозицію від ВУАК ознайомитися з матеріалами стосовно Звенигородки лише у грудні 1926 р., тобто мова йшла лише про визначення рівня археологічного обстеження та перспектив на наступний 1927 р. Тож не зрозуміло, що мала на увазі С.М.Терещенко, коли писала, що Макаренка чекають третій рік. Більше того, питання про фінансування досліджень вирішувалося лише місцевим або окружним виконкомом, тобто вчений і до цього не причетний. Таким чином, ми можемо констатувати - тон листа занадто емоційний. І це незважаючи на те, що вони були знайомі.

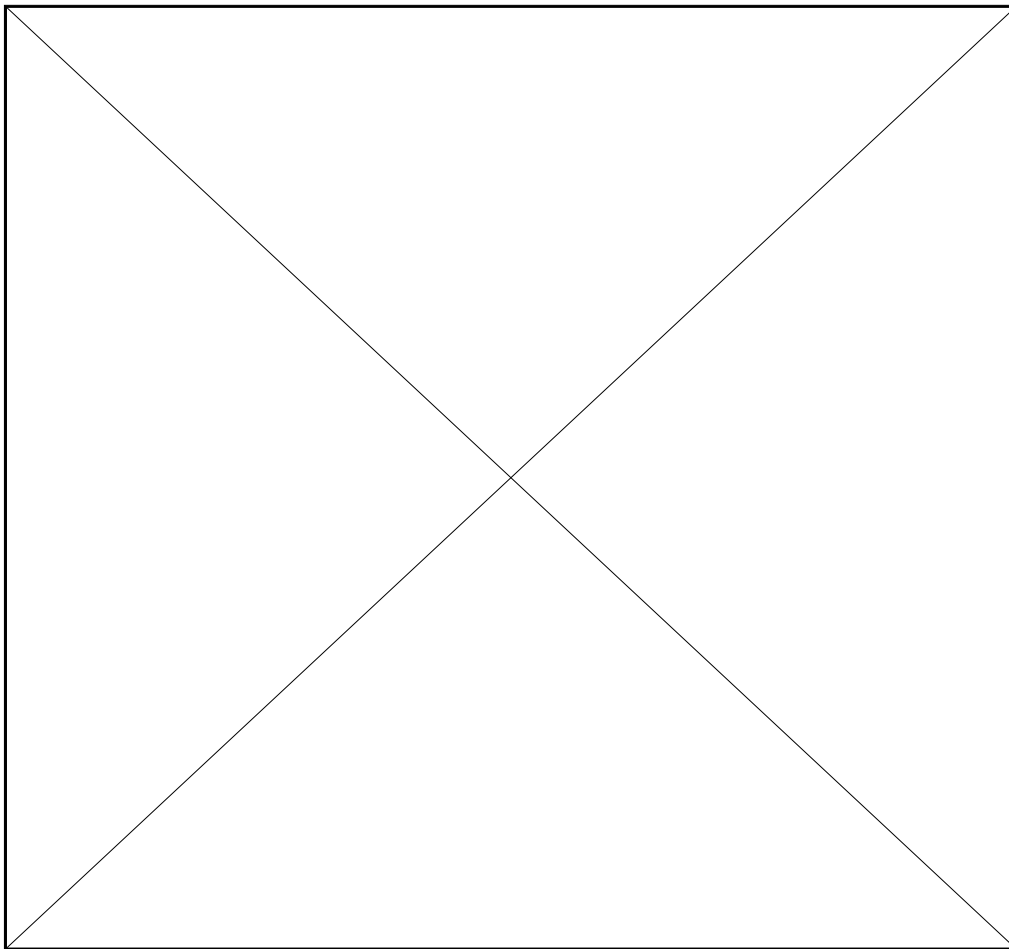
Про першу зустріч ніяких відомостей ми не знайшли, а влітку 1927 р. на похороні професора Д.М.Щербаківського вони зустрілися як давні знайомі, М.О.Макаренко навіть запросив її додому. І це при тому, що він дуже обережно ставився до людей, особливо після трагічних подій 1925 р., коли його вперше було безпідставно звинувачено в антирадянській діяльності. Більше того, М.О.Макаренко відверто висловлював свої думки з приводу загибелі Д.М.Щербаківського, як напише згодом С.М.Терещенко - *“було чути нарікання на владу”*, зачитував копію останньої записки померлого, в якій лунали звинувачення на адресу влади та окремих її представників. Все це свідчить про довіру до гості⁸. Чим же тоді викликані такі зміни у стосунках? Професійний конфлікт? Але це нелогічно, адже вони не могли бути конкурентами, хіба що С.М.Терещенко все ще сподівалася отримати дозвіл на проведення самостійних археологічних досліджень.

Врешті-решт, у березні 1928 р. Археологічний відділ ВУАК порушує клопотання про видачу М.О.Макаренку відкритого листа на право проведення *“рекогносцировок, розвідок та розкопів в межах Звенигородського р.”*⁹. Цікаво, що у той же час вчений отримав відкриті листи з аналогічним формулюванням стосовно Луганщини (№147), Ніжинщини (№148), Прилуччини (№149), Роменщини (№150), Сумщини (№151), Звенигородщини (№154), Полтавщини (№155), Одещини (№157) та інш., причому у клопотаннях про їх видачу вказувалися археологічні культури: *“могили мідяно-бронзової доби”*, *“городища”*, *“кургани і городища різних культур”*, *“трипілля”*, *“скитська культура”*, інколи вказувалися джерела фінансування¹⁰.

Така кількість відкритих листів, виданих на ім'я одного дослідника (ця практика спостерігалася і стосовно інших вчених), є, скоріш за все, результатом невпевненості у фінансуванні робіт з боку місцевих виконкомів. Про це свідчать і посилання на джерела фінансування. Ймовірно, так ВУАК намагався: по-перше - привернути увагу, хоча б листовно, до об'єктів, що потребували не тільки обстеження, а й охорони; по-друге - використати вже

виділені кошти і залучити місцеві органи влади до співпраці; по-третє - забезпечити роботою археологів, які, до речі, далеко не всі отримували заробітну плату в комітеті через постійні реформування та скорочення штатів. Тож, ВУАК і не сподівався, що за усіма виданими відкритими листами будуть проведені археологічні та мистецтвознавчі дослідження.

Тож, для проведення розкопок під керівництвом М.О.Макаренка на рахунок ВУАК надійшли кошти від Звенигородського, Полтавського, частково - Сумського виконкомів. Але вчений їх не отримав своєчасно і наприкінці травня звернувся з відповідною заявою до Археологічного комітету, зазначивши, що збирається виїхати до одного із зазначених районів найближчими днями¹¹.

Заява М.О.Макаренка до ВУАК про виділення коштів на археологічні дослідження. 1928 р.

Питання про розподіл асигнувань викликало жваве обговорення на Зборах Президії ВУАК, причому рішення, які ухвалювали, не завжди позитивно впливали на вирішення проблеми, давали підстави для суперництва між дослідниками. Так, щодо коштів, виділених Полтавським ОВК для проведення археологічних та мистецтвознавчих досліджень, пропонувалося “порозумітися” М.О.Макаренку та С.А.Таранушенку¹².

Незважаючи на безліч перешкод, влітку 1928 р. М.О.Макаренко все ж провів розкопки пам'яток трипільської культури біля сс.Чичиркозівка та Неморож на Звенигородщині. Серед матеріалів, зібраних біля Чичиркозівки, були фрагменти різноманітного посуду зі світлої, червоної, коричневої, “брунатої”, “червоно- та жовто-брунатої” глини, “рожевого кольору з рештками розпису”, серед яких “мальовані” чорною, червоною різних відтінків фарбами (уламки “верхніх частин” мисок, “рубчастого посуду з ямками на плечах”, тонко- та товстостінного посуду, дінця, “вінця” та інш.), уламки кісток, зразки долівки, оброблені камені різної форми і призначення, знаряддя праці з кременя (скребки, ножі тощо), уламки фігурок, численні зразки печини, в тому числі з відбитком дерева. Серед індивідуальних знахідок особливий інтерес становлять “чотирьохкутна посудина з легким поглибленням в середині на ножках”, уламки горщиків з вушками, кремневі скребок та ніж, глиняні грузила, пряслице з рештками лаку тощо.

Що ж до матеріалів, зібраних біля Неморожі, слід вказати, що їх було значно менше, ніж з попередніх розкопок (за описом - 17 позицій), але вони мають неабияку наукову цінність. Окрім знахідок, аналогічних Чичиркозівським, були виявлені металеві предмети (спіральне “бронзове кільце” та браслет, залізний ніж з кістяною ручкою, фрагмент залізного браслета тощо), вироби зі скла синього та червоного кольорів (“бісерники, вкриті патиною”, 2 синіх “кубички”, 4 синіх намистини з білими кружечками, 1 намистина червоного кольору та безліч уламків), напівдорогоцінного каменя (сердолікова кругла намистина)¹³.

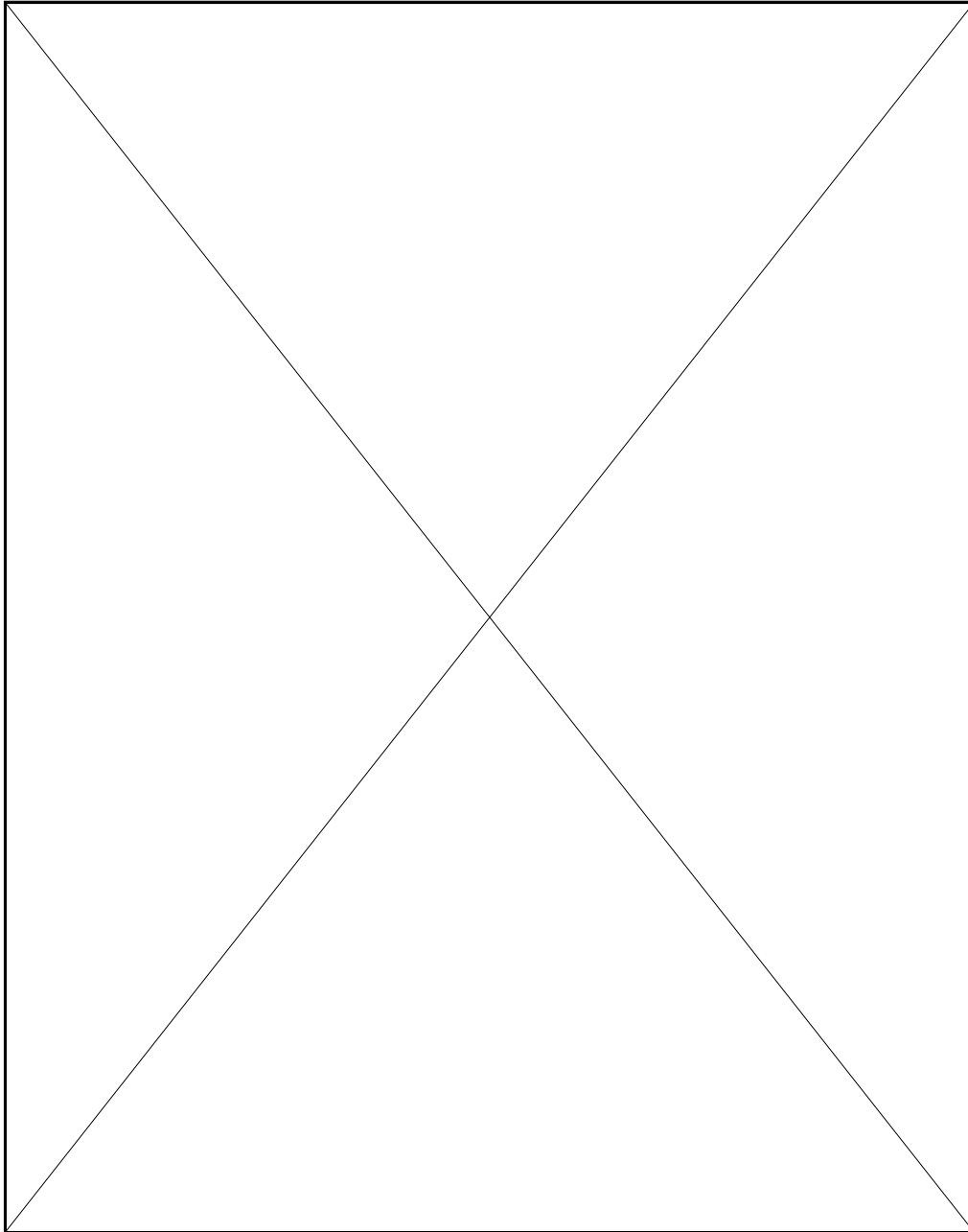
Весь зібраний матеріал був переданий до місцевого музею, а згодом 6 “скриньок” з уламками посуду були відправлені вченому на адресу ВУАК для подальшої обробки¹⁴.

На початку 1929 р. М.О.Макаренко звітував перед ВУАК і письмово - перед Звенигородським ОВК про витрачені кошти, що ж до оприлюднення наукових результатів проведених робіт - справа вирішувалася дуже повільно. ВУАК звернувся до вченого з проханням прискорити опрацювання матеріалів і повернути їх до постійного місця зберігання - Звенигородського музею. У відповіді дослідник зазначив, що вирішення цього питання цілком залежить від матеріальних умов, оскільки для проведення усіх необхідних робіт реставраторам необхідно виділити 50 крб. Оскільки й ВУАК перебував у скрутному становищі, необхідні кошти так і не змогли знайти, натомість запропонували М.О.Макаренку повернути до музею весь археологічний матеріал і доручити його співробітникам проведення реставраційних робіт, хоча зрозуміло, що навряд чи хтось із них мав відповідний фах і досвід.

Вже у березні 1929 р. більшість речей з розкопок на Звенигородщині разом з коротким описом (183 найменування) були відправлені до місцевого музею, окрім найцікавіших, які М.О.Макаренко власноруч приводив до ладу, склеював у лабораторії ВУАК. Через великі розміри і ламкість, їх перевезення значно ускладнювалося і потребувало особливої уваги, на чому наголошував дослідник¹⁵.

У червні 1929 р. М.О.Макаренко звітував перед ВУАК про закінчення реставраційних робіт. І незважаючи на попередження вченого щодо неможливості пересилки цінних експонатів поштою, саме йому доручили

“впакувати та відправити” усі речі до музею. З огляду на всі обставини, дослідник не виконав рішення Президії ВУАК, натомість директор Звенигородського музею листовно повідомила про те, що при нагоді відреставровані фрагменти посуду будуть перевезені співробітниками установи власноруч¹⁶.

Заява М.О.Макаренка до ВУАК про закінчення реставраційних робіт над матеріалами з розкопок на Звенигородщині. 1929 р.

Як правило, під час проведення археологічних дослідів у різних куточках країни М.О.Макаренко дуже плідно співпрацював із співробітниками місцевих органів влади, музеїв, шкіл, про що свідчать численні звернення, листи, подяки, написані вченим як на адресу зазначених структур, так і персонально.

Проте зі співробітниками Звенигородського музею такого не сталося. Принаймні, нам не вдалося знайти відповідних документів ні серед рукописів вченого, ні серед матеріалів ВУАК. Більше того, про складні стосунки з М.О.Макаренко повідомляла й директор музею С.М.Терещенко.

Так, на початку 1929 р. вона приїхала до Києва, бо *“дуже було потрібно переговорити в Археологічному Комітеті про розкопки, які проф. Макаренко провів дуже невдало”*, а згодом вона навіть звинувачувала вченого у тому, що він *“накостить, мстить... хоче зовсім удалити від музейної праці”*¹⁷. Показово, що людина, яка не мала відповідної освіти, не брала участі в археологічних дослідженнях, так категорично висловлювалася і давала оцінку роботі відомого археолога та мистецтвознавця, чий високий професіоналізм неодноразово підкреслювався колегами, і не лише на Україні¹⁸. Більше того, дорікала йому за проблеми, що виникли у стосунках з представниками Археологічного комітету.

М.О.Макаренко насправді був дуже складною людиною. Він повністю віддавався роботі, не шкодуючи власних сил, був вимогливим до себе і до інших. Тож не дивно, що він не міг миритися з непрофесійним ставленням до дорученої справи, втручанням малоосвічених людей у вирішення наукових проблем. Ймовірно, саме це стало причиною конфлікту між ним та С.М.Терещенко.

Але пройде зовсім не багато часу, і їх долі набудуть спільних рис, а в особових справах буде стояти однаковий розчерк - учасник контрреволюційної організації. Тож, більше вони не зустрічалися.

Втім, в історії Звенигородщини залишилися ім'я С.М.Терещенко, яка створила музей, збирила по околицях цікаві етнографічні матеріали, об'єднала навколо себе однодумців у справі збереження стародавніх пам'яток, та М.О.Макаренка, який провів наукові дослідження археологічних об'єктів, виявив і зберіг пам'ятки трипільської культури, фактично створив першу археологічну колекцію Звенигородського музею.

На жаль, чи то за браком часу, чи з інших причин результати археологічних досліджень на Звенигородщині так і не були оприлюднені для широкого кола науковців. Окремої публікації дослідника з цього приводу нам також не вдалося знайти, що зовсім не схоже на М.О.Макаренка. Можливо, її чернетки загинули разом з архівом вченого в роки лихоліття, а можливо - чекають на свого дослідника десь у сховищах та архівних фондах.

¹Цвейбель Д.С. Микола Омелянович Макаренко (До 40-річчя відкриття Маріупольського могильника) // Український історичний журнал. - 1970. - №8. - С.128-130; Шовкопляс І.Г. Макаренко Микола Омелянович // Радянська енциклопедія історії України. - Т.3. - К., 1971. - С.70; Білодід О.І. Про Макаренка М.О. // Археологія. - К., 1989. - №1. - С.120-131; Звагельський В.Б. Невтомний у праці (М.О.Макаренко) // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С.161-167; Макаренко Д.С. Микола Омелянович Макаренко. - К., 1992. - 166 с.; Граб В.И., Супруненко А.Б. Из эпистолярного наследия Н.Е.Макаренко //

Донецкий археологический сборник. - Донецк, 1993. - С.40-44; Нові документи до біографії М.О.Макаренка (упорядкування та публікація Німенко Н.А.) // Сумська старовина. - 2002. - №X. - С.27-32; Німенко Н.А. Пам'яткоохоронна діяльність М.О.Макаренка на Сумщині // там само. - 2004. - №№XIII-XIV. - С.263-272; *Вона ж.* Професор М.Макаренко як дослідник історико-архітектурних пам'яток Чернігівщини // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Матеріали IV Міжнар. студент. наукової археологічної конф. - Чернігів, 2005. - С.112-115; *Вона ж.* Матеріали до біографії М.О.Макаренка у фонді ВУАК Інституту археології НАН України // Сумська старовина. - 2005. - №№XVI-XVII. - С.149-166.

²Науковий архів Інституту археології НАН України (далі - НА ІА НАНУ). - Ф.ВУАК. - Спр.89. - Арк.37зв.

³Там само. - Спр.74. - Арк.68.

⁴Там само. - Спр.89. - Арк.39.

⁵Там само. - Спр.157. - Арк.16.

⁶Там само. - Спр.135. - Арк.4.

⁷Там само. - Арк.5.

⁸*Терещенко С.* Додаткові покази до протоколів слідства / Публікація та вступне слово Л.Власюк та Л.Лихач // Родовід. - К., 1994. - №7. - С.82-83.

⁹НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - Спр.157. - Арк.59.

¹⁰Там само. - Спр.115. - Арк.36-37, 42-45, 49, 43, 120зв.

¹¹Там само. - Спр.135. - Арк.9.

¹²Там само. - Арк.10.

¹³Там само. - Арк.21-34, 44-45.

¹⁴Там само. - Арк.11, 12.

¹⁵Там само. - Арк.13, 15-17, 19б., 28-34.

¹⁶Там само. - Арк.42.

¹⁷*Терещенко С.* Вказ. праця. - С.63-64, 86.

¹⁸*Шмидт Дж.* Доклады ученых обществ // Старые годы. - 1909. - Май. - С.270; *Павловский И.Ф.* Первые дополнения к краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. - Полтава, 1913; *Н.К.* Археологічна виставка Всеукраїнського Археологічного комітету // Пролетарська правда. - 1926. - 8 січня та інш.

For the first time history of archaeological researches of prof. M.O.Makarenko in Zvenihorod area in 1926-1929 is viewed in the article. This work is based on materials of the fund of Ukrainian Archaeological Committee (UAC) of the Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, in particular on correspondence of M.O.Makarenko and director of Zvenihorod museum S.M.Tereschenko to UAC and on a list of objects that were found during diggings.

Отримано 1.09.2006.